

دستنویس‌های «روض الجنان و روح الجنان»

• سید محمدحسین حکیم
کارشناس زبان و ادبیات فارسی

کهنه می‌گزند بر اثر حوادث متعدد طبیعی و انسانی شاهد آن هستیم که دستنوشته‌های قدیمی یک کتاب به انحصار مختلف نابود می‌شوند و بالعکس از قرون متأخر، نسخه‌های باقیمانده بیشتری در دست است.

شاید بتوان وجود سنتی فراگیر و رایج در تفسیرنویسی و تفسیرخوانی و گرایش به قرآن و فهم آن را در محدوده زمانی کتابت این نسخه‌ها، بهترین دلیل این خلاف آمد عادت داشت. در کنار آن چند قرن بعد، پیدایش تفسیرهای جدیدتر مطابق با زبان و خواست مردم در آن دوره‌ها از جمله عوامل کاهش رواج این مجموعه تفسیرها بوده است.

برای مثال، آثارهای زیر درباره تفسیرهای هم‌عصر روض الجنان، که فقط از کتاب فهرست نسخه‌های خطی احمد منزوی، جلد اول استخراج شده‌اند، درستی نظر ما را نشان می‌دهد:

- ترجمه تفسیر طبری، تألیف در ۳۵۲ق، سیزده نسخه، همگی از ۵۶۲ تا ۸۸۲ق (ص ۱۲-۳۱).

- تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، تألیف قبل از ۴۷۱ق، دارای هفت نسخه که شش نسخه مربوط به پیش از سده دهم است (ص ۱۰-۹).

- تفسیر سورآبادی، متعلق به سال‌های حدود ۴۸۰ق، از میان هجده نسخه معرفی شده، پانزده نسخه تاریخ قبل از هزار هجری را دارد (ص ۱۷-۱۸).

- لطایف التفسیر درواجکی، تألیف در ۵۱۹ق، شش نسخه از نه نسخه آن مربوط به دوران موردن بحث است (ص ۱۶-۷۱).

- کشف الاسرار مبیدی، تألیف در ۵۲۰ق، دارای بیست نسخه که چهارده نسخه در محدوده زمانی اشاره شده، کتابت شده است (ص ۵۵-۵۶).

- تفسیر نسفی، تألیف قبل از ۵۳۷ق، یک نسخه و آن هم مورخ ۸۹۰ق (ص ۱۹).

- تفسیر عرفانی خواجه عبدالله انصاری، سده ۶هـ.

درآمد

چند صفحه‌ای که پس از این می‌آید، حاوی معرفی بیش از پنجاه دستنویس کهنه و نو تفسیر روض الجنان و روح الجنان ابوالفتوح رازی است.

در این مختصر جای هرگونه بحث درباره شخصیت او و تفسیرش زیاده‌گویی خواهد بود. فکر می‌کنم تنها ذکر این نکته که تفسیر ابوالفتوح رازی، کهنه ترین تفسیر شیعی به زبان فارسی - تأثیف شده بین سال‌های ۵۱۰ تا صفر ۵۳۳ق - است،^۱ می‌تواند اهمیت این کتاب را مشخص کند.^۲

آنچه که در این جا خواهد آمد، توضیحی است در باب چرایی و چگونگی این مقاله.

شاید همان طور که بسیاری می‌اندیشند، تنها مورد استفاده ذکر مشخصات و ویژگی‌های دستنویس‌های روض الجنان آن باشد که از میانشان نسخ اصلی و نزدیک به اصل برای کاربرد در تصحیح انتقادی متن انتخاب شوند؛ اما اگر به همین سیاهه به نظر بعضی بی‌ارزش، نیک نگریسته شود، علاوه بر آن، نکات دیگری در مورد روایی و تکثیر و قبول این کتاب در دوران‌های گذشته بدست می‌آید.

درباره نسخه‌ها چنین باید گفت که در مجموع، باتوجه به جست و جوی ما، تعداد ۵۷ دستنویس از کتاب روض الجنان شناسایی شد. از این تعداد، ۲۸ نسخه، یعنی نیمی از آن‌ها مربوط به پیش از سال هزار هجری هستند؛ یعنی علاقه به استنساخ و مطالعه و مقابله کتاب در آن روزگاران به همان اندازه یا کمی بیشتر از قرون متأخر بوده است.

نکته جالب توجه آن که همین وضعیت - با تفاوت تعداد نسخه‌ها در سده‌های بعد - در مورد اکثر تفاسیر قرون ۴ و ۵ و ۶ هجری نیز وجود دارد؛ یعنی نسخه‌های کتابت شده در دوره‌های نزدیک به تألیف متن، که تا امروز هم باقی مانده‌اند، بسیار بیشتر از دوره‌های بعد می‌باشد. و این درست خلاف معمول دیگر کتاب‌هاست. به عبارت دیگر، هرچه از زمان تألیف متن

صفوی است.

این توجه به روض الجنان در ناحیه خراسان از دو جهت قابل تأمل است: نخست آن که ابوالفتوح و اجاداش پسوند نیشاپوری را یدک اسم خود می‌کشند و این کثرت دستنویس‌های روض الجنان در ناحیه خراسان مطمئناً پیوندی با نسبت نیشاپوری او دارد. (چه اجداد ابوالفتوح پس از مهاجرت به ایران در سده‌های یک و دو نخست در نیشاپور مسکن گردیدند و بنابر اطلاعات موجود جد دوم او، ابوبکر احمد بن حسین بن احمد نخستین کسی است که با نسبت نیشاپوری خزاعی خوانده شد).^۴ و دیگر آن که باید دانست که این استقبال در خراسان از یک تفسیر شیعی انجام گرفته است. شاید بتوان نشانه‌هایی از تکاپو و فعالیت شیعیان در آن حوزه جغرافیایی و محدوده زمانی را در آینه این دستنویس‌ها دید. و جالب است که به جز این کتاب در تمام قرون پنجم و ششم و حتی هفت هجری تفسیر فارسی کامل قرآن از مؤلفی شیعی بر جای نمانده است.^۵ و سرانجام از این فهرست علاقه سلاطین روزگاران پیشین به این تفسیر مشخص می‌شود: شاه عباس صفوی دوره‌ای چهار جلدی از این کتاب را وقف آستانه حضرت معصومه (ع) در قم کرده است که هم اکنون دو مجلد آن باقی است (شماره‌های ۳۰ و ۳۱). فتحعلی شاه قاجار هم در ۱۲۳۶ق، روض الجنان را وقف مدرسه جدید البنای محمد ولی میرزا در سمنان می‌کند (شماره‌های ۳۴ و ۳۵ و ۳۶).^۶ نسخه‌ای از آن در ۱۲۹۷ق، واصل کتابخانه سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار می‌شود (شماره ۴۰). و شاهزادگانی مانند رضاقلی هدایت (شماره ۹۳) و فرهاد میرزا (شماره‌های ۲۵ و ۴۵) مجلداتی از آن را در تملک داشته‌اند.

دستنویس‌های روض الجنان

۱. کتابخانه آستان قدس‌رسوی، شماره ۱۳۳۶، نسخه، حیدر بن محمد بن اسماعیل بن سلیمان بن ابراهیم الاردلانی النیشاپوری، ربیع الاول ۵۵۵ق، از آیه ۵۰ سوره احزاب تا پایان سوره فتح، با عالیم شنگرف، ۳۰۸ برگ، ۲۱ سطر.^۷

۲. کتابخانه آستان قدس‌رسوی، شماره ۱۳۳۸، نسخه، ابوزید بن بندار بن محمد بن الحسین بن الحسن بن محمد بن یونس البراوتانی، ۲۴ جمادی الآخر ۵۵۷ق، از آیه ۶ سوره مزمول تا پایان قرآن، آیات درشت‌تر از متن نوشته شده است،

دو نسخه یکی از سده ۷ و دیگری بدون تاریخ اما کهن (ص ۳۳-۳۴).

آمار فوق به خوبی نشان می‌دهد که این تفاسیر تا سده دهم هجری بیشترین توجه را به خود معطوف کرده‌اند و بعد از آن از رواجشان کاسته شده است.

اما در مقایسه با روض الجنان، واضح است که نه تنها این آمار کاسته نشده، بلکه تقریباً به همان اندازه نیز اقبال به آن استمرار داشته است. به بیان مشخص‌تر، تفسیر ابوالفتوح از دوران پس از

او تا روزگار ما همواره مورد توجه علم و دانشمندان قرار داشته است. منابع تزدیک به ابوالفتوح نیز چنین اقبال شایانی را تأیید می‌کنند: چنان که قزوینی رازی در کتاب النقض (تألیف حدود ۶۵ق) در این باره می‌نویسد: «نسخت‌های بی مر و بی عدد است آن را در طوایف اسلام و ظاهر و باهر در بلاد عالم» و نیز «ائمه و علمای همه طوایف طالب و راغبند آن را». همچنین در مورد جغرافیای نفوذ روض الجنان نیز می‌توان با توجه به این فهرست به نکاتی دست یافت. اما باید دانست که این کار را نمی‌توان با توجه به محل کتابت نسخه‌ها انجام داد. زیرا متأسفانه باید اظهار داشت که اکثر انجام‌های (colophon)

▲ کتابخانه آستان قدس‌رسوی، ش ۱۳۳۳.

فاقد محل کتابت‌اند. اما به جای آن شاید بتوان برای نزدیک شدن به این منظور از پسوند انتساب کتابیان به شهر - که در انتهای نامشان می‌آید - بعنوان جانشین استفاده کرد. (البته با توجه به این نکته که خربی اطبیان در این حالت به مقدار قابل ملاحظه‌ای کاهش می‌یابد).

از ۶ نسخه ابتدایی، یعنی کهن‌ترین آنها که مربوط به قرن شش هجری می‌باشند، کتاب ۳ نسخه مربوط به حوزه خراسان است: حیدر بن محمد نیشاپوری (شماره ۱) و ابوعسد بن حسین کاتب بیهقی (شماره ۵ و ۶) با توجه به پانوشت شماره ۶. در سده‌های بعد هم برتری از آن کتابیان حوزه مواراء‌النهر و خراسان است. تاج‌الدین عمر خوافی (شماره ۱۰)، محمد بن عوض نیشاپوری (شماره ۱۷ و ۱۸)، محمد شفیع بن حیدر علی حسینی سبزواری (شماره ۰۴) و محمد شفیع بن حیدر علی حسینی سبزواری (شماره ۳۸؛ البته این نسخه در شیراز کتابت شده است).

از مناطق دیگر فقط دو اصفهانی (شماره ۲۴ و ۹۳) و یک کمره‌ای در این فهرست دیده می‌شوند، که همه مربوط به عصر

۹. کتابخانه شخصی دکتر اصغر مهدوی تهران، نسخ، عبدالسلام بن محمدعلی، ۵ ذی حجه ۷۲۱ ق، از آیه ۷ سوره نمل تا آیه ۷۳ سوره احزاب (شامل اجزای ۱۲ تا ۱۵ و بخشی از ۱۶)، ۸۶۶ برگ.^{۱۵}
۱۰. کتابخانه بانکیپور - پته هند، شماره ۴۹۰۲، نسخ، تاجالدین عمر الخواضی، ۷۲۴ ق، دو برگ آغاز آن افتاده، این نسخه خلاصه‌ای است از ابتدای تفسیر تا آیه ۱۱۰ سوره کهف که در اول نسخه تفسیر راحل جنان نامیده شده است، ۳۶۵ برگ.^{۱۶}
۱۱. آستان قدس رضوی، شماره ۷۶۹۲، نسخ، سده ۸ ه دارای حاشیه‌نویسی به خط کاتب، ناقص‌الآخر، از آیه ۵۴ سوره مائدہ تا آیه ۱۱۹ سوره توبه (اجزاء ۷ و ۸ و ۹ و چند آیه از ۱۰)، ۲۹۸ برگ.^{۱۷}
۱۲. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۷۴۵۱، نسخ و آیات ثلث معرب، گویا سده ۸ ه از سوره اعراف تا کهف، از آغاز و انجام افتادگی دارد، نسخه رطوبت دیده و فرسوده است، ۲۱۵ برگ.^{۱۸}
۱۳. کتابخانه ملی تهران، شماره ۲۷۹۹/ف، نسخ، محتملأ قرن ۸ ه به خط چند کاتب، از سوره مؤمن تا آخر سوره واقعه، نسخه از آخر افتادگی دارد و رطوبت‌زده است، نیمه اول مجلدول با شنگرف، ۳۴۳ برگ، ۲۱ سطر.^{۱۹}
۱۴. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۵، نسخ، قرن ۸ یا ۹ ه از روی نسخه مورخ ۵۵۶ آستان قدس رضوی که در ابتدای معرفی شد، از ابتدای سوره یوسف تا پایان سوره فتح ولی از وسط افتادگی دارد، آیات با نسخ جلی و ترجمه آن‌ها شنگرف، ۵۲۲ برگ، ۲۹ سطر.^{۲۰}
۱۵. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۲۰۴۴، نسخ، سده ۸ و ۹ ه آیه‌هادرشت، افتادگی‌های نسخه در قرن ۱۱ ه، نونویس شده است، از ابتدای آیه ۲۵۰ سوره بقره، ۴۱۷ برگ، ۲۵ سطر.^{۲۱}
۱۶. کتابخانه شخصی آیت‌الله حسن زاده املى قم، قرن ۸ یا ۹ ه نسخ متحول، با تاریخ‌های عرض ۲۰ ذوالقعده ۱۱۲۷ ق و جمادی الثانی ۱۱۴۰ ق، از ابتدای آیه ۲۰۰ آل عمران شامل جلدی ۱ تا ۴ و نیمی از ۵ دارای تملک میرزا قوام‌الدین محمد حسینی، ۷۲۱ برگ، میکروفیلمی از این نسخه به شماره ۳۱۹۶ در دانشگاه تهران موجود است.^{۲۲}
۱۷. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۳، نسخ، محمد بن عوض نیشابوری، ۶ ذوالقعده ۸۴۸ ق، از آیه ۵۴ سوره مائدہ تا پایان سوره حجر، مجلدول به شنگرف، ۵۰۷ برگ، ۵۹۲ سطر.^{۲۳}
۱۸. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۴، نسخ، ادامه نسخه پیشین با همان خط و کتابت، صفر ۸۴۹ ق، از ابتدای سوره
- ۱۸۲ برگ، ۱۹ سطر.^۷
۳. کتابخانه خصوصی میرجلال الدین محدث ارمومی تهران (این نسخه و نسخه بعدی چندی است که به همراه کتابخانه مرحوم محدث به مرکز احیاء میراث اسلامی قم منتقل شده‌اند.) نسخ، حسین بن محمد بن حسن بن ابراهیم بن محمد بن ملکا (بدون نقطه در حرف دوم) العیار، پنجشنبه دوم صفر ۵۷۹ ق، از روی نسخه مورخ ۱۰ صفر ۵۳۳ ق، با این انجامه: «تمت المجلدة الحادية عشر و يتلوه في الثانية عشر سورة النمل. و وقع الفراغ منه في العاشر من صفر سنة ثلاث و ثلاثين و خمسماهه والله المستعان على اتمامه وهو المتفضل باحسانه. و فرغ منه في يوم الخامس للثاني من صفر سنة تسعة و سبعين و خمسماهه وهذا خط احرق عباد الله الحسين بن محمد بن الحسن بن ابراهيم بن محمد بن ملکا (بدون نقطه در حرف دوم) العمار حامداً لله و شاكراً لنعمه و مصلياً على نبيه محمد و آلـه». از ابتدای سوره یوسف تا آیه ۹۹ سوره حجر شامل تمامی جلد یازدهم کتاب، ۸۴ برگ.^{۲۴}
۴. کتابخانه خصوصی میرجلال الدین محدث ارمومی تهران، نوع خط و کاتب مانند نسخه قبلی، یازدهم ربيع الاول ۵۷۹ ق، از روی نسخه مورخ ۵۵۵ ق، از ابتدای سوره نحل تا آیه ۵۲ سوره کهف شامل کل جلد دوازدهم، ۵۸ برگ.^۹
۵. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۳۶۸، نسخ، ابوسعید بن الحسین الکاتب البیهقی، پسین روز یکشنبه ۵۹۵ ق، با تملک اسحاق بن عبد‌الملک فتحان واعظ در ۷۷۳ ق، در صفحه آخر، نسخه در شیراز بوده است، حاشیه‌های کوتاهی با نشانی عبدالعالی دارد، آغاز و انجام افتاده، آیه ۱۷۹ سوره اعراف تا ۵۸ سوره کهف، آیات به ثلث درشت، آیات درشت ترجمه‌های زیر سطور ریز و تفسیر درشت‌تر از آن، ۴۱۴ برگ، ۲۵ سطر، شامل جزوی ۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۲.^{۲۵}
۶. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۰۰۵، ثلث درشت در متن و نسخ ریزتر سده ۷ و ۸ در ترجمه فارسی،^{۱۱} این نسخه در خط و ریخت با نسخه قبلی در کتابخانه مرعشی یکی است و هر دو جزو مجموعه‌ای ۴ جلدی از روض الجنان بوده‌اند که نسخه مرعشی مجلد سوم و این نسخه مجلد دوم آن بوده است، برگ‌ها پراکنده است اما از آیه ۶۰ سوره کهف تا آیه ۷۵ سوره زمر شامل جزوی ۱۳ تا ۱۶ را دارد. ۳۶۵ برگ، ۲۵ سطر.^{۲۶}
۷. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۷۴۴۱، نسخ، سده ۷ ه جلد پنجم کتاب از سوره انفال و در پایان نسخه افتادگی دارد، نشانی آیات شنگرف، ۲۰۰ برگ، ۰۲ سطر.^{۲۷}
۸. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۱۰۶۵۹، نسخ معرب، سده ۷ ه برگ‌های آغاز و انجام افتاده، مصحح، قطع رحلی.^{۲۸}

- قرن دهم، از ابتدای سوره یونس تا آیه ۱۲ لقمان، تصحیح شده، ناقص‌الظرفین، ۵۷۲ برگ.^{۳۳}
۲۷. آستان قدس‌رضوی، شماره ۱۲۵۰۹، نسخ، قرن دهم، از آیه ۵۱ سوره یونس تا ۷۸ قصص، عناوین و آیات شنگرف، صفحات از موریانه آسیب دیده است، ناقص‌الظرفین، ۴۱۴ برگ.^{۳۴}
۲۸. موزه بریتانیا انگلستان، شماره ۱۱۹۸۶، نسخ، قرن دهم، از آیه ۵۴ سوره مائدہ تا ۹۹ حجر، ۴۷۷ برگ.^{۳۵}
۲۹. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۷، نستعلیق، سده ۱۰ هـ از سوره فاتحه تا آل عمران، آیات زیر خط سرخ، با تاریخ ۱۲۵۸ در یادداشت آخر نسخه، ۳۲۹ برگ، ۳۰ سطر.^{۳۶}
۳۰. آستان حضرت معصومه (ع) قم، شماره ۳۹۱، نسخ، محمد زمان حسینی، از آیت «و کیف إذا أصابتهم مصيبة بما قدّمت أيديهم» تا پایان مجلد نهم، وقف شاه عباس صفوی با صد و نه مجلد کتاب دیگر بر روضه فاطمیه کاظمیه موسویه و بر مدرسه آستانه یاد شده در شهر قم برای طلب آن جا به شرط این که از آن جا بیرون نبرند با دو مهر از رفیع الدین حسین موسوی و گواهی او بر این که از صد و ده مجلد کتاب وقف شده چهار جلد تفسیر تمام است و این نسخه یکی از آنها است با ۳ مجلد دیگر.^{۳۷} عرض دارد از سال‌های ۱۱۱۱، ۱۱۰۴، ۱۱۰۲، ۱۱۱۱، ۱۱۰۴، ۱۱۰۲ و یکی که تاریخ آن خوانده نمی‌شود. رحلی بزرگ.^{۳۸}
۳۱. کتابخانه مدرسه فیضیه قم، شماره ۱۲، از اول قرآن تا اواخر سوره نساء، مجلدی دیگر از همان نسخه‌های وقفي شاه عباس با این وقفا نامه بر برگ نخست: به تاریخ غره شهر ذی قعده الحرام سنّه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را بایکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابی طالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویه علی مشرف‌ها الف التسیمه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلب آن جا از او منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه‌مزبوره بیرون نبرند. و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی عبدالحسین (ع) شریک بوده باشد. فمن بدله بعد ما سمعه فانه آئم قلبه».
- و نیز با این یادداشت در کنار آن: از جمله یکصد و ده مجلد، چهار جلد تفسیر است که این
- نحل تا آیه ۱۴۸ سوره احزاب، مجدول به شنگرف، ۴۲۳ برگ، ۲۷ سطر.^{۳۹}
۳۹. کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۵۸۵، نسخ، محمد بن رضی‌الدین بن محمد حافظ رضوی، شب دوشنبه ۸۸۸ ق (برگ ۸۷) و ۸۹۰ ق (برگ ۸۵۹)، از آیه ۶۷ سوره بقره تا میانه سوره کهف، در چند برگ حاشیه‌نویسی دارد، این نسخه به هم ریخته و پریشان بوده است، ۵۰۲ برگ.^{۴۰}
۴۰. دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، شماره ب - ۰۴۲، نستعلیق، سده ۹ و ۱۰ هـ آغاز و انجام افتاده، از آیه ۸۲ سوره نساء تا ۱۱ انفال، عنوان و نشان شنگرف (جلدهای ۶ و ۷ و ۸ و ۹)، کاغذ سمرقندي، ۴۰۲ برگ، ۲۴ سطر.^{۴۱}
۴۱. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۱۲۳۰۰، نسخ، محمد بن اسحاق جنابی، ذی قده ۹۰۷ از آغاز تفسیر تا اواخر سوره توبه و آخر آن افتادگی دارد، مقابله و تصحیح شده، نشانی‌ها شنگرف، این نسخه در تملک علامه مجلسی بوده است، ۹۰۰ برگ، ۲۹ سطر.^{۴۲}
۴۲. آستان قدس‌رضوی، شماره ۱۳۳۱، نستعلیق، عبدالغفار بن عبدالواحد بن کمال الدین عبدالله القرشی، غرہ ذی حجه ۹۳۶ ق (پایان جلد ۵) و ۲۰ شوال ۹۴۱ ق (پایان جلد ۶) و ۱۵ ربیع‌الثانی ۹۴۷ ق (پایان جلد ۸) و ۱۳ ربیع‌الاول ۹۴۹ ق (پایان جلد ۱۰)، این نسخه حاوی آیات ابتدای قرآن تا پایان سوره توبه است، مزین به لاجورد و شنگرف و زر، با ترجمه چلیانی در بین سطور، ۹۲۳ برگ، ۲۵ سطر.^{۴۳}
۴۳. آستان قدس‌رضوی، شماره ۱۳۳۲، دنباله نسخه پیشین است. نستعلیق، فرید، ذی‌الحجۃ الحرام ۹۴۷ ق، از آغاز سوره یونس تا پایان قرآن، آیات قرآن با ثلث به زر با ترجمه زیرنویس، ۹۲۴ برگ، ۲۵ سطر.^{۴۴}
۴۴. کتابخانه مسجد اعظم قم، شماره ۱۷۷۶، محمد بن حسن اصفهانی، از سوره یونس تا مریم.^{۴۵}
۴۵. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۵، نسخ، قاسم بن حافظ بن حسن کمره‌ای در ذی حجه ۹۹۵ ق و ولی‌بن حیدر تفرشی، برگ نخستین نونویس و در پشت آن خط فرهاد میرزا دیده می‌شود، از ابتدای سوره انعام تا ۵۹ سوره کهف، مصحح و دارای حاشیه‌نویسی، ۲۹۰ برگ، ۳۷ سطر.^{۴۶}
۴۶. آستان قدس‌رضوی، شماره ۷۶۹۳، نسخ پخته، اختصاراً

۳۶. کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، شماره ۹۰۲، جزء دیگر نسخه قبلی است با همان خط و خصوصیات، دارای ۱۲ پیشانی زمینه طلا، از آیه ۵۴ سوره مائدہ تا آیه ۹۹ سوره حجر، ۳۴۱ برگ.^{۳۲}
۳۷. کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، شماره ۹۰۳، با همان خصوصیات و خط دو نسخه قبلی، جلد ۴ این دوره کسر است، دارای ۲۴ پیشانی زمینه طلا، از ابتدای سوره نحل تا آیه ۷۵ سوره زمر، ۳۵۱ برگ.^{۳۳}
۳۸. کتابخانه ملی تهران، شماره ۱۷۱۷ / ف، نسخ، منور نجار، ۱۰۷۱، اق، دارای سرلوح مذهب، مجلول، علام و نشانی‌ها و سرفصل‌ها شنگرف، جلد دیگر نسخه شماره ۳۳ است. از سوره انعام تا سوره هود، ۴۱۷ برگ، ۲۴ سطر.^{۳۴}
۳۹. آستان قدس‌رسوی، شماره ۷۶۹۴، نستعلیق، محمدشفیع بن حیدر علی حسینی سبزواری، شب یکشنبه ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۰۷۲، در محله خلجان شیراز، داری حاشیه‌نویسی به خطوط مختلف، از ابتدای سوره زمر تا پایان تفسیر، ۳۲۷ برگ.^{۳۵}
۴۰. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۴، نسخ، سلطان محمد بن رفیع‌الدین اصفهانی، یکشنبه جمادی الاول (جلد ۱) و روز شنبه ۶ جمادی الثانی (جلد ۲)، از فتحه تا سوره قاف، از آن رضاقلی هدایت در ۱۳۰۰ اق، ۴۱۵ برگ، ۳۳ س.^{۳۶}
۴۱. کتابخانه کاخ گلستان تهران، شماره ۷۶، نسخ، محمدبنی بن ملا محمد صالح تونی، ۱۴ صفر ۱۰۷۵، اق، صفحه اول مجلول زرین و لاجوردی، دارای حاشیه‌نویسی با قالمهای مختلف که یکی از آنها تاریخ ۱۲۶۲ اق را دارد، در حاشیه سمت چپ این صفحه نوشته شده: «تفسیر ابوالفتوح رازی ابیاعی از ورثه مرحوم طهماسب میرزا مؤید الدوله به تاریخ شهر محروم الحرام ۱۲۹۷ توشقان ئیل واصل کتابخانه مبارکه موزه اعلیحضرت اقدس ظل الله شد». با سجع مهرهای مشیرالسلطنه و لسان‌الدوله و علی‌اکبر بن حسین الحسینی، از ابتدای سوره یوسف تا پایان تفسیر، ۱۰۴۵ صفحه، ۳۱ سطر.^{۳۷}
۴۲. آستان قدس‌رسوی، شماره ۱۳۳۷، نستعلیق، قرن ۱۱ ه از آیه ۵۴ سوره مائدہ تا آیه ۱۷۰ سوره اعراف، ۱۳۶ برگ.^{۳۸}
۴۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۵۲۳۸، نسخ، شهاب‌الدین، قرن ۱۱ ه با اباداشت تملک سید هاشم واعظ کابلی در ۱۲۴۴ که کتاب را در دارالسلطنه هرات برای پسرش سیدحسین خریده است و مهر تملک با سجع: «المتوكل على الله الغنى عبده سید هاشم الحسینی ۱۲۴۳»، عنوان‌ها و نشانه‌ها و آیات و ترجمه زیرنویس شنگرف، از آیه ۱۵ سوره ابراهیم تا آیه ۱۵ سوره نحل، ۲۱۲ برگ، ۳۰ سطر.^{۳۹}
۴۴. کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد، ۱۶۶، نستعلیق،

مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر (با مهر رفیع‌الدین محمد الحسینی الموسوی در زیر این دو قسمت).
 این نسخه در سال‌های ۱۱۷۲ تا ۱۱۰۲ هشت بار ملاحظه و تحويل خزانه و کتابدار داده شده است. ۴۷۰، ۲۵ سطر.^{۴۰}

۳۲. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۱۴۵۳۹، نسخ، عنایت بن نصرالله یتمخانی، ۱۰۱۹ اق.^{۴۱}

۳۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۸۱۱ نسخ و ثلث، غلامعلی، صفر ۱۰۵۸، اق، به تصریح کاتب در ذیل جزء یکم از نسخه‌ای مورخ ۶۱۵، رونویس شده و یادداشت‌های موجود در پشت آن نسخه نیز به این نسخه منتقل شده است. آنان که از روی آن استنساخ یا از آن استفاده کرده‌اند نیز هر یک در آن جا یادداشت و سال آن را هم معین نموده‌اند. و آخر آن‌ها یادداشت قاضی نورالله شوشتري به سال ۱۰۰۰ هجری در شهر لاھور می‌باشد که نوشته در مدت ۳ ماه به مطالعه و مقابله آن نسخه موفق گردیده است. نسخه در ابتدای فهرست موضوعی است. هم‌چنین پشت صفحه نخستین جزء هفتم یادداشت زیرین نگارش یافته: «هذه المجلد كالمجلد السابق منقول من نسخة الاصل الذي وقفها على الروضة الرضية الرضوية على مشرفها الف سلام و تحية مرقوم (كذا والظاهر انه غلط و الصحيح مرحوم) المرتضى الاعظم السيد علاء الدين بن سيد مظفر بن سيد علاء الدين الاثير (كذا والظاهر انه التاش) من اولاد حمزة بن الامام موسى الكاظم (ع) في خامس ذيحرجة الحرام سنة سبعين و ثمانمائة»، قسمتی از برگ نخستین باقی مانده و این برگ و برخی از برگ‌های دیگر وصالی گردیده و تمام برگ‌ها سوراخ شده است. از ابتدای تفسیر تا آیه ۱۲۳ سوره هود، ۶۷۱ برگ، ۱۳ سطر.^{۴۲}

۳۴. کتابخانه ملی تهران، شماره ۱۸۲۱ / ف، نسخ، منور، ۲۶ شعبان ۶۹، اق، علایم و نشانی‌ها و سرفصل‌ها شنگرف، از آیه ۶۸ سوره نساء تا ۱۱۰ سوره انعام، از اول افتادگی دارد، نسخه مادر این دستنویس را قاضی نورالله شوشتري در سال ۱۰۰۰ اق، مقابله کرده است (نسخه پیشین)، ۳۰۴ برگ، ۲۳ سطر.^{۴۳}

۳۵. کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، شماره ۹۰۱، نسخ، ربیع الاول ۱۰۷۰ اق، نسخه‌ای است شاهانه، دارای یک سر لوح و سه پیشانی زمینه طلا، صفحات مجلول به طلا و مشکی و لاجورد و شنگرف، در صفحه اول به خط میرزا علی کتاب‌نویس (چپ‌نویس) ولد درویش محمد مشهدی یادداشت وقفی آمده که این جلد با ۳ جلد دیگر ش بوسیله فتحعلی‌شاه قاجار در ۲۳ ذی‌حجه ۱۲۳۶ اق، وقف مدرسه جدید البنای محمدولی میرزا در سمنان شده و متولی آن حاجی سید حسن سمنانی و پس از او اولادش می‌باشد. از آغاز تفسیر تا آیه ۵۳ سوره مائدہ را دارد، ۳۸۵ برگ، ۱۳ سطر.^{۴۴}

- عمران تا اول آیه ۵۴ سوره مائدہ، در اول نسخه دستخطی از فتحعلی‌خان زند آمده است. ۳۱۲ برگ، ۲۵ سطر.^{۶۱}
۵۵. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۶، نسخ و نستعلیق، آغاز و انجام افتاده، با خط فرهاد میرزا در صفحه اول، از یونس تا احزاب، ۴۱۸ برگ، ۳۹ سطر.^{۶۲}
۵۶. کتابخانه دانشگاه اهواز، بدون شماره، به خط نورالوری واعظ.^{۶۳}
- غلامعلی رئیس یزدی در اواسط قرن ۱۴ هجری قسمت مربوط به سوره آل عمران این کتاب را به سبک فارسی امروز تحریر کرده است. ر.ک: نشریه نسخه‌های خطی، ج ۴، ص ۴۶۴ همچنین در انتهای این نکته قابل یادآوری است که میکروفیلم نسخه‌های خطی شماره ۱۳۵۵، ۱۳۳۴، ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ کتابخانه آستان قدس‌رسوی به ترتیب با شماره‌های ۲۹۰۰ و ۲۹۰۱ و ۲۹۰۲ و ۲۹۰۳ و ۲۹۰۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.
- عکسی نیز از نسخه شماره ۳۴ کتابخانه مسجد گوهرشاد به شماره ۲۱۴۷ در همان مکان وجود دارد.^{۶۴}
- علاوه بر این‌ها عکس صفحات آغاز و انجام همه نسخه‌های یاد شده آستان قدس در ۶ دسته شامل ۱۳ برگ در مجموعه کتاب‌های علامه محمد قزوینی بوده است که هم اکنون به کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران انتقال یافته است. برای اطلاعات بیشتر درباره این عکس‌ها ر.ک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، محمدتقی دانشپژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹، ص ۵۴۱-۵۴۰.
- پانوشت‌ها:**
۱. روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص شصت - شصت و یک.
  ۲. در همین سال‌ها همزمان با ابوالفتوح رازی، ابونصر احمد بن حسن بن احمد ذرینی سلیمانی درواجکی بخاری (م ۵۴۹) املای کتاب خود لطائف التفسیر را به بیان رساند (شوال ۹) شوال ۹ (م ۵۱۹) در بخارا).
  ۳. مرحوم دانشپژوه در فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۰، ص ۱۶۲۵-۱۶۲۲ درواجکی راشیعی امامی دانسته است که بر همین اساس برخی منابع این کتاب را نخستین تفسیر شیعی به زبان فارسی معرفی کرده‌اند. اما بعد از خود دانشپژوه در یادداشت اظهار کرد که نسخه دانشگاه تفسیر دیگری غیر از کتاب درواجکی است. علاوه بر اینها زندگانی ابونصر درواجکی در الیقات السنیة فی ترجم الحنفیة، ج ۱، ص ۳۷۷ و جواهر المضيّة،
- سدۀ ۱۱ ه صفحات اول و آخر وصالی شده است، عنوان و نشان شنگرف، از سوره زمر تا پایان تفسیر، سده ۲۳ سطر.^{۶۵}
۴۴. کتابخانه ملک تهران، شماره ۱۳۵۶، نستعلیق، سده ۱۱ ه از آن عبدالله بن قاسم حسینی مدنی، با یادداشت تولد ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۰ در پایان، ۵۰۵ برگ، ۳۱ سطر.^{۶۶}
۴۵. کتابخانه وزیری یزد، شماره ۱۱۴، نسخ و نستعلیق، سده ۱۱ ه عنوان و نشانی‌ها شنگرف، از ابتدای آیه ۸۹ سوره توبه، صفحات مجدول به شنگرف، ۴۳۶ برگ، ۳۱ سطر.^{۶۷}
۴۶. کتابخانه مسجد اعظم قم، شماره ۱۷۲۸، تحریر چند برگ آخر در ۱۱۱۴، شامل فاتحه و بخشی از بقره.^{۶۸}
۴۷. کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد، شماره ۳۴، نسخ، سده ۱۲ ه از اول و آخر ناقص است. عنوان و نشان شنگرف، از اوایل سوره یوسف تا اواخر سوره احزاب، آیات درشت و ترجمه آن‌ها با شنگرف و به طور زیرنویس، نسخه مصحح، ۳۶۴ برگ، ۲۹ سطر.^{۶۹}
۴۸. کتابخانه مدرسه آیت‌الله بروجردی نجف، عبدالغفار قرشی، سده ۱۲ ه از روی نسخه مورخ ذی‌حججه ۹۳۶ ق.ق.^{۷۰}
۴۹. کتابخانه شخصی حجت‌الاسلام مرواید، نسخ روشن، قرن ۱۲ ه محمدتقی بن ابی‌الحسن بن نورالهدهی، این نسخه بسیار مورد تصرف و تغییر کتابان قرار گرفته است، از ابتدای آیه ۶۷ سوره انعام، ۶۷ برگ.^{۷۱}
۵۰. کتابخانه ملی تهران، شماره ۱۵۸۷ / ف، نسخ، محتملاً قرن ۱۲ ه سرفصل‌ها شنگرف، از ابتدای قرآن تا آیه والله یحب المحسین در سوره بقره با اندکی افتادگی از ابتدای آخر، ۴۱۸ برگ، ۲۴ سطر.^{۷۲}
۵۱. مرکز احیاء میراث اسلامی قم، شماره ۱۴۴۰، نسخ و نستعلیق و آیات شنگرف، عبدالعزیز بن عبدالکریم، سده ۱۲ ه کاتب نسخه را تصحیح کرده و فوایدی نیز در حاشیه افزوده است، از سوره یس تا پایان قرآن، ۲۲۲ برگ، ۳۱ سطر.^{۷۳}
۵۲. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۳۴۷۱، رساله اول مجموعه، ص ۱-۵۷۲ نستعلیق، قرن ۱۳ ه از آغاز تا تتمه تفسیر سوره بقره، پشت برگ اول دفتر نام کتاب تفسیر به‌الدین لاھیجی یادداشت شده است.^{۷۴}
۵۳. کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران، شماره ۲۰۳۴، نسخ، آیات درشت با ترجمه فارسی آن‌ها، از سوره یوسف تا سوره بنی اسرائیل منتہ نام سوره‌ها و برخی از تفسیر نوشته نشده است. نسخه به نام تفسیر گازر به ثبت رسیده است، ۲۷۷ برگ، ۲۷ سطر.^{۷۵}
۵۴. کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، شماره ۱۲۲۴، نسخ، حیدر بن احمد بن الحسن المقری، از آیه ۱۰۶ سوره آل

۱۰. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، سید احمد حسینی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۳۵۴، ج ۱، ص ۳۸۸-۶۹۸؛ نشریه نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانشپژوه و ایرج افشار، ۱۳۴۸، دفتر ۶، ص ۱-۲۷۳.
۱۱. با توجه به یگانگی این نسخه و نسخه ۳۶۸ مرعشی تاریخ آن نیز باید مربوط به اوخر قرن ۶ ه باشد.
۱۲. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانشپژوه، تهران: دانشگاه تهران: ۱۳۶۱، ج ۱۷، ص ۵۳۳؛ و نیز ر.ک: دست‌نویسی نفیس از تفسیر ابوالفتوح رازی، محمدجعفر یاحقی، مشکوک، تابستان ۱۳۶۲، ش ۳.
۱۳. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱۹ (۱۳۶۹)، ص ۲۴۷.
۱۴. نسخه‌های جدید: گزیده‌ای از نسخه‌های خطی نفیس خریداری شده یا اهدایی، سید محمود مرعشی نجفی، میراث شهاب، س ۹، ش ۲، پیاپی ۳۲، تابستان ۱۳۸۲، ص ۸.
۱۵. روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۱۶. همان؛ ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه: بوابرگل، مترجمان: یحیی آرین پور و سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تحریر: احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱۵.
۱۷. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، مهدی ولائی، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، ج ۱۱، ص ۶۲۹-۰۳۶.
۱۸. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱۹، ص ۲۵۴-۲۵۵.
۱۹. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، سید عبدالله انوار، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۴، ج ۶ ص ۴۱۷.
۲۰. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، ج ۱، ص ۵۰۷.
۲۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ج ۸، ص ۶۷۷ در مقدمه تصحیح تفسیر روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه آمده است که این نسخه مورخ قرن ۶ است و از نظر خط با نسخه ۱۳۳۶ آستان قدس مورخ ۵۵۶ق، شباهت بسیاری دارد.
۲۲. فهرست مبکر و فیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانشپژوه، تهران: دانشگاه تهران: ۱۳۴۳، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۲۳. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، ج ۱، ص ۵۰۶-۵۰۷. همان، ج ۱، ص ۵۰۶-۵۰۷.
۲۴. فهرست کتابخانه ملی تبریز، میرودود سید یونسی، تبریز: ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۰۹.
۲۵. فهرست کتابخانه عمومی حنفی ذکر شده است. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: لطائف الفسیر تفسیری از قرآن کریم از آغاز تا پایان آن، عباس ماهیار، نشر دانش، س ۲، ش ۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۱، ص ۶۵-۷۱؛ تفسیر دروازگی، محمدتقی دانشپژوه، نشر دانش، س ۲، ش ۵ مرداد و شهریور ۱۳۶۱، ص ۴۶-۴۲ و ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۰۹.
۲۶. فهرست اسناد علماء الشیعه و مصنفیه‌هم، شیخ منتخب الدین ابی الحسن علی بن عبیدالله ابن بابویه رازی، تحقیق سید عبدالعزیز طباطبایی، قم: مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۷؛ دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶ ص ۱۱۰.
۲۷. دو تفسیر ناتمام فارسی شیعی این دوره عبارت‌اند از: بلال القلاقل و دقائق التأویل و حقائق التنزیل از ابوالملکارم محمود بن ابی المکارم حسنی واعظ (سده ۷هـ).
۲۸. هر دوی این کتاب‌ها با این مشخصات منتشر شده‌اند:
 - بلال القلاقل، تصحیح: محمدحسین صفاخواه، تهران: نشر قبله و مرکز نشر میراث مکتب، ۴، ج.
۲۹. دقائق التأویل و حقائق التنزیل، تصحیح: جویا جهانیخش، تهران، مرکز نشر میراث مکتب، ۱۳۸۱، ش ۷۰۰+، ص ۷۰۰-۷۰۰.
۳۰. ع فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، سیدعلی اردلان جوان، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس‌رضوی، چاپ دوم، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۰۸-۵۰۷؛ و نفائیس کتابخانه آستان قدس، تقی بینش، نامه آستان قدس، اردیبهشت ۱۳۴۰، ش ۵۱-۴۴.
۳۱. همان، ج ۱، ص ۵۰۸-۵۰۹.
۳۲. روض الجنان و روح الجنان در تفسیر القرآن، حسین بن علی بن محمد بن احمد الغزاوی النیشاپوری، به کوشش و تصحیح دکتر محمدجعفر یاحقی و دکتر محمدمهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس‌رضوی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۳۳. همان.

۴۵. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی،
ج ۱۱، ص ۶۳۲
۴۶. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳،
ص ۴۱۷-۴۱۶
۴۷. فهرست کتب دینی و مذهبی خطی کتابخانه سلطنتی، بدری
آتابای، تهران: کتابخانه سلطنتی، ۱۳۵۲، ص ۱۶۵-۱۶۶.
۴۸. فهرست کتب دینی خطی کتابخانه مرکزی آستان
قدس رضوی، ج ۱، ص ۵۰۸
۴۹. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ایرج افشار و
محمدتقی دانش پژوه و علی تقی منزوی، تحریر احمد منزوی، تهران:
کتابخانه مجلس، ج ۱۶، ص ۶۹-۷۰
۵۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد،
محمد فاضل، مشهد: کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۶۳، ج ۱، ص
۴۱۰
۵۱. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۴۱۷ -
۶۱۴
۵۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، محمد
شیروانی، تهران: ج ۱، ص ۱۳۵۰-۱۵۰؛ روض الجنان، ج ۱،
ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۵۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم،
ص ۲۰۸
۵۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد،
ج ۱، ص ۳۵-۳۴
۵۵. نشریه نسخه‌های خطی، ج ۵، ص ۴۲۹
۵۶. روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۵۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴، ص ۷۶
۵۸. فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید
احمد حسینی، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص
۲۷۲-۲۷۱
۵۹. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عبدالحسین
حائری، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۴۷، ج ۱۰، بخش سوم،
ص ۱۴۳۱-۱۴۳۲
۶۰. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، ابن یوسف
شیرازی، تهران: مدرسه عالی سپهسالار، ۱۳۱۵، ج ۱، ص ۱۳۳-۱۳۴
۶۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی،
ج ۳۵، ص ۲۱۵
۶۲. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص
۴۱۷-۴۱۶
۶۳. میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم:
کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۵۸۸
- کتابخانه ملی تبریز: ۸۴۳۱ ج ۱، ص ۲۲۸-۲۳۰؛ نشریه نسخه‌های
خطی، دفتر ۴، ص ۳۰۳
۶۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و
معارف اسلامی دانشگاه تهران، محمدباقر حتی، زیر نظر محمدتقی
دانش پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۶۸
۶۵. روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۶۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی،
علی صدرایی خوبی، زیر نظر عبدالحسین حائری، قم: مرکز انتشارات
دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶، ج ۵۳، ص ۲۶۷-۲۶۶
۶۷. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی،
ج ۱، ص ۵۰۴
۶۸. همان، ج ۱، ص ۵۰۵
۶۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم،
رض استادی، قم: مسجد اعظم، ۱۳۶۵، ص ۲۰۸
۷۰. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ایرج افشار و
محمدتقی دانش پژوه، با همکاری سید محمدباقر حتی و احمد
منزوی، تهران: کتابخانه ملک، ۱۳۶۱، ج ۳، ص ۷-۱۶؛ روض
الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۷۱. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی،
ج ۱۱، ص ۶۳۱
۷۲. همان، ج ۱۱، ص ۶۳۱-۶۳۲
۷۳. روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه؛ نشریه
نسخه‌های خطی، دفتر ۴، ص ۶۶
۷۴. فهرست کتب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص
۴۱۷-۴۱۶
۷۵. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، محمدتقی
دانش پژوه، قم: آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵، ص ۱۲۳
۷۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسۀ فیضیه قم،
رض استادی، قم: ۱۳۹۶ ق، ج ۲، ص ۶۴
۷۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسۀ فیضیه قم،
پیام بهارستان، ش ۱۲، ص ۲۴، ش ۱۴، ص ۲۲
۷۸. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ابن یوسف شیرازی،
تجدید نظر عبدالحسین حائری، تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی،
۱۳۵۳، ج ۳، ص ۲۷-۲۵
۷۹. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۲، ج ۴،
ص ۲۷۰؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۸۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف
اسلامی مشهد، محمود فاضل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱،
ج ۲، ص ۶۴
۸۱. همان، ج ۲، ص ۶۴-۶۵
۸۲. همان، ج ۲، ص ۶۵
۸۳. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۵